

PIOTR SAMÓL

Politechnika Gdańska, Gdańsk

ORCID 0000-0001-6021-1692

Klasztor Dominikanów przy kościele śś. Piotra i Pawła w Chełmnie. Stan zachowania na początku XIX wieku i zagospodarowanie terenu po rozbiórcie

W ostatnich latach znacznie wzrosło zainteresowanie dziejami zespołu poddominikańskiego w Chełmnie. Poza pierwszą monografią dziejów świątyni autorstwa Marka Grzegorza Zielińskiego i Anny Soborskiej-Zielińskiej¹ należy wspomnieć tu prace Rafała Kubickiego², Piotra Bireckiego³, Moniki Jakubek-Raczkowskiej, Juliusza Raczkowskiego i Piotra Olińskiego⁴, a także autora niniejszego tekstu⁵. Choć już Johann Heise opisując kościół śś. Piotra i Pawła, stwierdził, że ściana północna korpusu nawowego nosi ślady po licznych przekształceniach klasztoru⁶, przez kolejne 120 lat nie kontynuowano badań w tym zakresie⁷. Jedyne badania archeologiczne podjęte

¹ M.G. Zieliński, A. Soborska-Zielińska, *Kościół świętych Piotra i Pawła w Chełmnie*, Pelplin 2005.

² R. Kubicki, *Kasata klasztorów dominikańskich na terenie prowincji Prusy Zachodnie w latach 1818–1835 i jej skutki*, w: *Kasaty klasztorów na obszarze dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów i na Śląsku na tle procesów sekularyzacyjnych w Europie*, red. M. Derwich, Wrocław 2012, s. 375–387.

³ P. Birecki, *Ewangelickie budownictwo kościelne w Prusach zachodnich*, Toruń 2012.

⁴ M. Jakubek-Raczkowska, J. Raczkowski, P. Oliński, *Księga klasztorów ziemi chełmińskiej w średniowieczu*, t. 1: *Chełmno*, Toruń 2018.

⁵ P. Samól, *Architektura kościoła poddominikańskiego pw. św. św. Piotra i Pawła w Chełmnie w świetle badań z lat 2010–2013*, w: *Średniowieczna architektura sakralna w Polsce w świetle najnowszych badań. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej przez Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie 13–15 listopada 2013 roku*, red. T. Janiak, D. Stryniak, Gniezno 2014, s. 191–204.

⁶ J. Heise, *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Westpreussen*, H. 5: *Kreis Kulm*, Danzig 1887, s. 60, przyp. 188. Ponadto zauważył, że również klatka schodowa przy północnej ścianie prezbiterium ulegała przekształceniom.

⁷ T. Mroczko, *Architektura gotycka ziemi chełmińskiej*, Warszawa 1980, s. 140–143.

na terenie dawnego klasztoru przeprowadził Andrzej Kola w latach 60. XX wieku. Założył wówczas jeden wykop sondażowy pośrodku dużego wirydarza, przez co nie dostarczyły one żadnych istotnych informacji o architekturze założenia dominikanów⁸. Natomiast Teresa Mroczo skupiła się na analizie przestrzennej samego kościoła. Postawiła tezę, że w przestrzeni obecnej północnej barokowej nawy kościoła znajdował się pierwotny krużganek, na wzór rozwiązania franciszkanów w Toruniu, gdzie obecna nawa północna nastawiona jest na dawny krużganek klasztoru. Takie rozwiązanie przyjęła część badaczy (Monika Jakubek-Raczkowska, Juliusz Raczkowski, Piotr Oliński⁹), jednak przeczą temu częściowo opublikowane wyniki badań architektonicznych kościoła¹⁰.

Pierwszą próbę przeanalizowania planu *claustrum* podjął Marek G. Zieliński, który – korzystając m.in. z tzw. Albumu Steinera oraz planów Chełmna Westfala i Rüdigerera – stwierdził, że „korpus główny klasztoru ciągnął się równolegle do nawy północnej”¹¹. Dostrzegając sprzeczność historycznych planów z XVIII–XIX wieku względem siebie, postawił hipotezę, że podłużny (północny) budynek klasztorny był połączony z kościołem przez dwa, a być może trzy prostopadłe skrzydła.

Analizę architektury klasztoru Dominikanów w Chełmnie autor niniejszego artykułu przedstawił na konferencji 22 października 2015 roku – niniejszy tekst jest pokłosiem referatu wygłoszonego na tej konferencji¹² oraz polemiki z najnowszą publikacją na temat budownictwa mendykantów w tym mieście. Pod koniec 2018 roku ukazał się pierwszy tom długo oczekiwanej *Księgi klasztorów ziemi*

⁸ A. Kola, *Wyniki badań archeologicznych przeprowadzonych przy kościele świętych Piotra i Pawła w Chełmnie w 1968 r.*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika”, 1972, z. 45: *Archeologia* 3, s. 151–161. Badania te miały jednak na celu przede wszystkim rozpoznanie pozostałości Chełmna przedkolacyjnego, które – w świetle obecnej wiedzy – znajdowało się w innych lokalizacjach.

⁹ M. Jakubek-Raczkowska, J. Raczkowski, P. Oliński, op. cit., s. 193–194.

¹⁰ P. Samól, *Architektura kościoła poddominikańskiego...*, s. 191–204; idem, *O średniowiecznej architekturze zakonów żebraczych w Chełmnie*, „Zapiski Historyczne”, T. 85: 2020, z. 3, s. 141–159.

¹¹ M.G. Zieliński, A. Soborska-Zielińska, op. cit., s. 27 i n.

¹² Na konferencji „Losy i znaczenie dziedzictwa po klasztorach skasowanych na ziemiach dawnych Prus Królewskich. W 180 rocznicę kasaty ostatnich klasztorów w Gdańsku”, organizowanej w ramach projektu „Dziedzictwo kulturowe po klasztorach skasowanych na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej oraz na Śląsku w XVIII i XIX w.: losy, znaczenie, inwentaryzacja”, wygłosiłem referat „Likwidacja klasztoru i przekształcenia zespołu poddominikańskiego w Chełmnie w XIX i pocz. XX w. Aspekty przestrzenne”. Jego pierwotny tekst przygotowałem do druku dla „Hereditas Monasteriorum”, który ostatecznie się nie ukazał.

chełmińskiej w średniowieczu, poświęcony założeniom chełmińskim, zrealizowany w ramach grantu Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki przez Monikę Jakubek-Raczkowską, Juliusza Raczkowskiego i Piotra Olińskiego¹³. W założeniu autorów miała ona „zestawiać dane faktograficzne i źródła materialne”¹⁴, jednak zawarte w niej informacje na temat klasztoru dominikańskiego ograniczają się do zaledwie jednego akapitu: „Klasztor został wzniesiony zapewne w końcu XIII w. jako czworoboczne założenie z krążgankami wokół prostokątnego wirydarza. Nie jest jasne, czy po wciągnięciu południowego skrzydła krążganka w obręb korpusu nawowego pełnił on nadal swoje funkcje (jak u franciszkanów toruńskich), czy wzniesiono nowe skrzydło południowe. Klasztor był wielokrotnie przebudowywany. Przy pierwszym od wschodu przeszło prezbiterium kościoła widoczne są pozostałości po skrzydle wschodnim (wbudowane między szkarpy), od wewnątrz prezbiterium – zamurowany portal łącznikowy. Na elewacji północnej kościoła zachowały się szwy po przewiązaniu z zachodnim skrzydłem klasztoru poświadczające trzykrotne zmiany jego wysokości i zadaszenia oraz zakres zamurowanych otworów komunikacyjnych z przylegającego skrzydła południowego. W 1830 r., po kasacie konwentu i pożarze zabudowania klasztorne zostały całkowicie rozebrane”¹⁵.

Ogólny zakres przekształceń klasztoru autor niniejszego artykułu omówił w roboczym referacie z października 2015 roku. W niniejszym, poszerzonym artykule podjęta została próba zrekonstruowania przestrzeni działki zajmowanej przez klasztor dominikański i jej przekształceń od czasu kasaty klasztoru do wzniesienia ostatnich obiektów kubaturowych na terenie administrowanym przez gminę protestancką w Chełmnie przed wybuchem I wojny światowej. Wychodząc z założenia, że obiekt zabytkowy sam stanowi źródło swojego poznania, skonfrontowano informacje ze źródeł pisanych (ze szczególnym uwzględnieniem planów i projektów wykonywanych od 1830 roku) z wynikami autorskich badań architektonicznych północnej ściany kościoła śś. Piotra i Pawła, zawierającej

¹³ Patrz: przyp. 4.

¹⁴ M. Jakubek-Raczkowska, J. Raczkowski, P. Oliński, op. cit., s. 9.

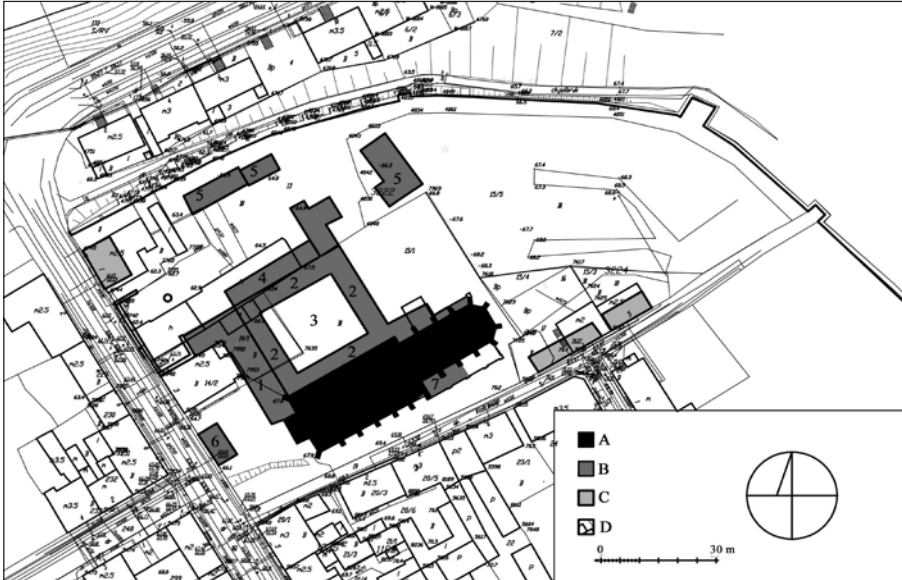
¹⁵ Ibidem, s. 203. Z uwagi na znaczącą rozbieżność między tytułem pracy *Księga klasztorów...* a lapidarnym opisem cenobium predykantów uznano za stosowane przywołać cytowany fragment *in extenso*.

ślady po rozebranych klasztorze. Pozwoliło to na zastosowanie metody retrogresywnej i sformułowanie generalnych uwag odnośnie do faz przekształceń obszaru zajmowanego niegdyś przez klasztor. W przyszłości stanowić one mogą podstawę do opracowania programu badań archeologicznych dla terenu dawnego klasztoru. Należy przy tym zastrzec, że artykuł nie obejmuje tematyki przekształceń wnętrza samej świątyni, a jedynie zmiany kubaturowe jej bryły oraz działki poddominikańskiej.

Dominikanie w obręb dzisiejszej działki przenieśli się z pierwotnej lokalizacji (ze Starogrodu) nie wcześniej niż w latach 60. XIII wieku. Wydaje się, że zakonnicy początkowo przystąpili do budowy klauzury oraz przynależnego im odcinka muru. Dopiero w czwartej ćwierci XIII wieku powstało pierwsze oratorium w miejscu obecnego prezbiterium. Badania architektoniczne kościoła wskazały związek przekształceń murów północnych kościoła z pracami budowlanymi podejmowanymi w klasztorze¹⁶. Ich wyniki zostaną skrótowo opisane w dalszej części artykułu. Gotycka świątynia została ukończona na przełomie XIV i XV wieku. Kolejne istotne zmiany przyniósł dopiero okres kontrreformacji – ok. 1699 roku przebudowano korpus nawowy (na cztero-przęsłową bazylikę)¹⁷.

¹⁶ P. Samól, *Architektura kościoła*, s. 198. Szerzej na temat faz piszę w obronionej w 2015 r. rozprawie doktorskiej pt. *Architektura kościołów dominikańskich kontraty pruskiej w średniowieczu* (promotor: prof. dr hab. inż. arch. Aleksander Piwek).

¹⁷ Ibidem, s. 193; patrz również przypis następny.

Il. 1. Plan klasztoru Dominikanów w Chełmnie (odrys planu GStAPK, sygn. XI HA, G 2330 z 1830 r. naniesiony na mapę współczesną). Objaśnienia: A. kościół pw. śś. Piotra i Pawła; B. budynki należące do dominikanów w 1830 r.; C. budynki należące do mieszczan w 1830 r.; D. budynki istniejące obecnie;
1. Główny budynek klasztorny (barokowy);
2. Krużganek; 3. Wirydarz; 4. Spichlerz; 5. Stajnie i wozownia;
6. Kaplica św. Jacka; 7. Zakrystia barokowa (rys. P. Samół).

Dla okresu średniowiecza i nowożytności do XVIII wieku nie są znane źródła pisane mogące dać wgląd w architekturę klasztoru. Kluczowe w tym zakresie wizytacje są dość lapidarne i wymagają dalszych badań. Wzmianki o zakupie partii cegieł w połowie XVII wieku i ok. 1699 roku stanowią jedynie przesłankę, na podstawie której można podejrzewać, że w tym okresie dominikanie prowadzili jakieś prace budowlane¹⁸, jednak tylko te pierwsze można wiązać z ewentualnym

¹⁸ M.G. Zieliński, A. Soborska-Zielińska, op. cit., s. 46; M.R. Gogolin, *Więzby dachowe kościołów Pomorza od końca XIII do połowy XIX wieku. Przekształcenia typów i rozwiązania konstrukcyjnych*, Bydgoszcz 2008, s. 77–78. Ponieważ badania dendrochronologiczne więzby nad przebudowanym korpusem nawowym wykazały, że została ona wzniesiona z wtórnie użytej więzby średniowiecznej oraz nowych belek z drewna ściętego w 1699 r.

przekształcaniem przestrzeni poza kościołem. Z pewnością nie objęły one jeszcze wówczas rozbudowy zachodniego skrzydła klasztoru, które dopiero w XVIII wieku przesłoniło części fasady zachodniej kościoła, łącząc się z niską barokową kruchtą i zasłaniając zamurowane ok. 1699 roku okno północne w fasadzie kościoła¹⁹.

Wobec braku przeprowadzonych badań archeologicznych możliwości analizy rozplanowania klasztoru w okresie baroku (XVII–XVIII wiek) zależą przede wszystkim od rozpoznania źródeł kartograficznych oraz badań architektonicznych ściany północnej świątyni. Najstarszy zachowany plan i dwa widoki Chełmna autorstwa Jerzego Fryderyka Steinera w zakresie zabudowań dominikańskich nie są w pełni wiarygodne²⁰. Podobnie plan Rüdigerera (1776–1779) – z kładami wybranych ścian poszczególnych budynków w Chełmnie – oraz anonimowy plan z 1773 roku zawierają liczne przekłamania²¹. Biorąc pod uwagę poziom techniczny wykonania wymienionych rysunków, za stosunkowo wiarygodny można uznać dopiero plan Westphala (1820), na którym klasztor składa się z dwóch skrzydeł prostopadłych do kościoła, połączonych ze sobą od strony północnej przez długi poprzeczny budynek²².

Wszystkie powyższe plany powstały w skali urbanistycznej, obejmując obszar całego Chełmna. Możliwość ich weryfikacji daje m.in. dokumentacja wytworzona w związku z przeprowadzaną kasatą klasztoru Dominikanów i przejściem świątyni przez gminę ewangelicką.

Działania zmierzające do kasaty klasztoru rozpoczęto w 1828 roku. Pod koniec następnego roku postanowiono, że wraz z likwidacją konwentu kościół wraz z zabudowaniami trafi w posiadanie gminy

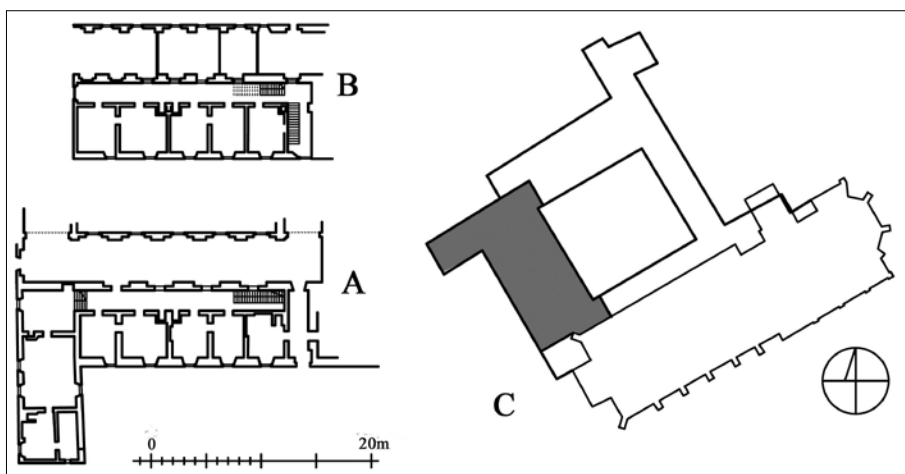
¹⁹ P. Samól, *Architektura kościoła poddominikańskiego...*, s. 193.

²⁰ *Atlas Historyczny Miast Polskich*, t. 1: *Prusy Królewskie*, red. A. Czacharowski, z. 3: *Chełmno*, oprac. Z.H. Nowak, Z. Kozieł, Toruń 1999, nr 6. Wynika to z konieczności wzięcia poprawek na brak danych geodezyjnych (na co wskazuje np. uproszczony plan miasta) oraz na *licentia poetica* autora, który nie znając dość dobrze pewnych fragmentów miasta, traktował je schematycznie (np. klasztor Dominikanów ma aż trzy wirydarze, podczas gdy możliwa ich liczba to dwa), bądź uzupełniał o elementy, które nigdy nie istniały (np. okna w ścianie północnej korpusu nawowego kościoła Dominikanów czy szczyt wschodni nad prezbiterium). Niezależnie od tych mankamentów, prace Steinera stanowią jedne z wierniejszych widoków miasta aż do pojawienia się fotografii.

²¹ *Ibidem*, nr 8 i 9. Dotyczy to planów budynków i klasztorów – błędne są wymiary obiektów, podziały wewnętrzne, w tym układ przęseł, przejść itp. Plan Rüdigerera jest ponadto trudny do interpretacji ze względu na dość osobliwy pomysł autora konstruowania widoków ulic w oparciu o uproszczone kładki ścian. Nie wiadomo, które z nich narysowano z natury, a które stanowią symboliczne oznaczenie domu.

²² *Ibidem*, nr 11; M.G. Zieliński, A. Soborska-Zielińska, op. cit., s. 27–28.

ewangelickiej w Chełmnie. Perypetie związane z przekazaniem majątku poddominikańskiego protestantom opisał Rafał Kubicki. Dla analizy zachowanej dokumentacji ważny jest fakt, iż mimo sugestii nadprezydenta prowincji Heinricha Teodora von Schöna nie zdecydowano się przekazać majątku konwentu przed faktycznym jego rozwiązaniem²³. Wydaje się, że na propozycję von Schöna, ale i opóźnienie samej kasaty miały wpływ zniszczenia, jakim uległy zabudowania klauzury w wyniku pożaru z 13 marca 1830 roku. Dopiero po nim przeprowadzono pomiar całej działki dominikańskiej oraz inwentaryzację architektoniczną (częściowo?) ocalałego z pożogi zachodniego skrzydła klasztoru.

Il. 2. Zachodnie skrzydło klasztoru Dominikanów z 1830 r. – odrys inwentaryzacji skrzydła wg projektu Ehrenreicha (GStAPK, sygn. XI HA, G 2334).

Objaśnienia: A. rzut parteru; B. rzut piętra; C. usytuowanie skrzydła względem kościoła pw. św. Piotra i Pawła (rys. P. Samól).

Rysunek planu parteru i pierwszego piętra zachodniego skrzydła przylegającego prostopadłe do kościoła wykonał Ehrenreich w związku z planowaną adaptacją na mieszkanie dla pastora²⁴. Skrzydło miało dwa

²³ R. Kubicki, op. cit., s. 380–383.

²⁴ Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz Berlin-Dahlem [dalej: GStAPK], sygn. XI HA, G 2334.

i pół traktu – od strony wirydarza znajdował się krużganek, następnie w środku budynku był poprowadzony korytarz, z którego wchodziło się schodami na piętro lub schodziło do prostopadle dostawionego aneksu (dochodzącego aż do ul. Wodnej). Z korytarza dostępne również było pięć pomieszczeń (pierwotnie cel?). Wedle stanu przedstawionego na rysunku korytarz nie był dostępny z zewnątrz, a jedynie z krużganek i opisanego aneksu. W południowej części skrzydła, bezpośrednio przy ukośnej przyporze kościoła, znajdowała się klasztorna furta. Na piętrze również znajdowało się pięć pomieszczeń od zachodu, dostęp na poddasze zapewniały schody usytuowane nad przejściem do furty klasztornej – może to świadczyć o tym, że ścianka kolankowa murów wzdłużnych była niska lub nie było jej wcale.

Wykonano również pomiary całej działki dominikańskiej, opisując stan użytkowania poszczególnych budynków²⁵. W 1830 roku klauzura obejmowała duży wirydarz na północ od korpusu nawowego. Skrzydło zachodnie obejmowało tzw. główny budynek klasztoru wraz z „dobudówką”, mieszczącą zapewne kuchnię. Skrzydło północne obejmowało dostawiony do wirydarza spichlerz. Na północ i północny wschód od niego znajdowały się zabudowania gospodarcze klasztoru – wozownia, stajnie oraz oddany mieszczanom ogród. Na przedłużeniu skrzydła wschodniego, w sąsiedztwie spichlerza, znajdowały się również dwa aneksy – oznaczone jako spalone. Ponadto wzdłuż prezbiterium usytuowany był jakiś aneks, którego funkcja nie została opisana. Należy podkreślić, że w świetle inwentaryzacji z 1830 roku życie konwentu, liczącego wówczas sześć osób, koncentrowało się w skrzydle zachodnim. W tym czasie funkcję zakrystii pełniła zapewne dobudówka do południowej ściany prezbiterium, a część średniowiecznego klasztoru przylegająca niegdyś do prezbiterium była już rozebrana.

Stan techniczny skrzydła zachodniego musiał być marny, ponieważ przed 10 lipca 1830 roku urzędnik budowlany (*Bau-conductor*) Maercker sporządził projekt wzniesienia w miejscu zachodniego skrzydła wolno stojącej pastorówki²⁶. Zakładał on wykorzystanie starych fundamentów oraz na parterze ściany zachodniej klasztoru i wewnętrznej

²⁵ GStAPK, sygn. XI HA, G 2330. Plan przedstawia stan zachowania budynków bezpośrednio sprzed pożaru. Naniesiono na niego obrys projektowanej w 1830 r. pastorówki, co pozwala datować rysunek na ten właśnie rok (patrz przypis następny).

²⁶ GStAPK, XI HA, F 1692. Na rysunku zachowane plany klasztoru Maercker oznaczył na czarno.

ściany krużganka. Projektowany budynek miał mieć wymiary 56,5 x 39 stóp pruskich (17,73 x 12,24 m). Wewnątrz mieścić się miała sypialnia, gabinet i salon pastora, kuchnia ze spiżarnią (i piwniczką), a także dwa pomieszczenia robocze na poddaszu. Główne wejście usytuowano nie od strony ulicy, ale dawnego wirydarza. Projekt budynku był skromny, a jedynym nawiązaniem do schyłkowego klasycyzmu były proporcje i symetria elewacji zachodniej i jej boniowanie. Ostatecznie jednak zamierzenia budowy domu pastora przy kościele śś. Piotra i Pawła w tym czasie nie zrealizowano, ponieważ plany kasaty chełmińskiego konwentu dominikanów przeciągnęły się w czasie²⁷.

W 1835 roku sporządzono projekt zabezpieczenia kościoła śś. Piotra i Pawła po rozbiórce klasztoru, obejmujący zamurowanie północnych przejść do świątyni²⁸. W tym czasie gmina ewangelicka ociążała się z przejęciem zabudowań poddominikańskich, zamawiając jednocześnie projekt wolno stojącej dzwonnicy obok klasycystycznego zboru przy ul. Fryderycjańskiej (obecnie ul. 22 Stycznia)²⁹. Chociaż kasatę klasztoru zakończono na przełomie 1835/1836 roku³⁰, a większość zabudowań klauzury rozebrano w roku następnym, ewangelicy nie od razu odstąpili od pomysłu wzniesienia dzwonnicy przy swojej dotychczasowej świątyni. Nowy projekt okazałej wieży nakrytej hełmem wykonał inspektor budowlany Westphal w 1837 roku³¹. Oba projekty (z 1835 i 1837 roku)

²⁷ Od 1783/1784 r. pastorówka znajdowała się przy dotychczas istniejącym tymczasowym zborze przy ul. Fryderycjańskiej (obecnie ul. 22 Stycznia). Odstąpienie od budowy mieszkania pastora przy kościele śś. Piotra i Pawła oraz liczne wydatki na remont i adaptację kościoła poddominikańskiego spowodowały, że co najmniej do lat 80. XIX w. gmina ewangelicka korzystała także z zabudowań przy ul. Fryderycjańskiej – obejmujących mieszkanie pastora, szkołę, pomieszczenia administracyjne i gospodarcze. Z tego roku pochodzi także schematyczny plan zabudowy: Archiwum Państwowe w Malborku [dalej: APM, dawniej Archiwum Państwowe w Elblągu z siedzibą w Malborku], sygn. 181/IIA/ 132, k. 2. Por.: M.G. Zieliński, A. Soborska-Zielińska, op. cit., s. 75 i n.; P. Birecki, op. cit., s. 83. O dobrym stanie zachowania zabudowań (w 1887 r.) wspomina także naoczny świadek: J. Heise, op. cit., s. 54.

²⁸ M.G. Zieliński, A. Soborska-Zielińska, op. cit., s. 75.

²⁹ Archiwum Państwowe w Gdańsku [dalej: APG], sygn. 10/2635, brak ciągłej numeracji stron po k. 95, pismo z 17 listopada 1837 r. z dołączonym projektem przebudowy emporowej świątyni ewangelickiej wraz ze wzniesieniem wolno stojącej niskiej dzwonnicy sporządzonym przez inspektora budowlanego Michałowskiego (w październiku 1835 r.). Należy przy tym zauważyć, że poszyt, mimo opisu odnoszącego się do likwidacji klasztoru Dominikanów, zawiera także szereg informacji o funkcjonowaniu gminy protestanckiej w jej dotychczasowej siedzibie przy ul. Fryderycjańskiej.

³⁰ M.G. Zieliński, A. Soborska-Zielińska, op. cit., s. 69–70. Autorzy wskazują, że chociaż o. Bonawentura Judaszewski w 1835 r. nazwany jest „przeorem” lub „byłym przeorem”, to aż do początku 1836 r. przy klasztorze przebywali ostatni zakonnicy, ponieważ wtedy B. Judaszewskiego przeniesiono do Czarża. R. Kubicki, op. cit., s. 381–382, ustalił, że ministerstwo wyznań zatwierdziło kasatę już 4 stycznia 1834 r., jednak do rozbiórki zabudowań przystąpiono dopiero w 1836 r. Zdaje się to potwierdzać powolny proces wygaszania konwentu.

³¹ APG, sygn. 10/2635, pismo z 24 grudnia 1837 (z dołączonym projektem z 13 marca 1837 r.).

nie mają nic wspólnego z kościołem śś. Piotra i Pawła. Dowodzą one natomiast, że opór przed przejściem poddominikańskiej świątyni był na tyle silny, że jeszcze w 1837 roku gmina forsowała projekt przebudowy dotychczasowego zboru³².

W 1838 roku wykonano inwentaryzację wszystkich nieruchomości należących do skasowanego konwentu – obejmującą poza działką klasztorną także tereny położone w okolicy Chełmna³³. Plan z 1838 roku potwierdza, że istniała jeszcze wówczas kaplica św. Jacka, którą rozebrano niedługo potem (przed 1840?)³⁴. Zabudowania klauzury oznaczone zostały już wówczas jako nieistniejące (bądź będące w ruinie) – w przeciwieństwie do zabudowań gospodarczych przy murach miejskich. Kierując się pragmatyzmem, w pierwszej kolejności rozebrano zatem spalony w 1830 roku klasztor, z którego materiał posłużył do napraw kościoła, natomiast mogące generować jakiś dochód zabudowania gospodarcze pozostawiono. Teren po rozebranych *claustrum* splantowano, prawdopodobnie przynajmniej częściowo pozostawiając w ziemi fundamenty.

Gmina protestancka ostatecznie przejęła kościół śś. Piotra i Pawła dopiero w 1840 roku. W związku z przeprowadzoną wcześniej rozbórką klasztoru w kolejnych latach zlikwidowano wszystkie istniejące przejścia w murze północnym, w miejscu gotyckiej zakrystii wzniesiono z cegieł rozbiórkowych niewielki aneks zwieńczony attyką z krenelażem. Zamurowano portal południowy, ale zamiast tego wykuto nowe wejście pośrodku ściany północnej korpusu (przekuto w tym celu średniowieczną niszę)³⁵. Od zachodu odsłonięto fasadę kościoła, do której części przylegał wcześniej budynek klasztorny. Spowodowało to konieczność przebudowania piętra kruchty, której elewację zwieńczono klasycyzującym tympanonem, pod którym znalazły się

³² W związku z tym wydaje się wątpliwe, by już w latach 30. XIX w. protestanci zamierzali wzniesić wieżę przy kościele śś. Piotra i Pawła. Informacje o budowie wieży kościoła odnoszą się do projektów Michałowskiego i Westphala sporządzonych dla zboru przy ul. Fryderycjańskiej.

³³ GStAPK, XI HA, G 1521.

³⁴ Por.: M.G. Zieliński, *Chełmno civitas totius Prussiae metropolis XVI–XVIII w.*, Bydgoszcz 2007, s. 192. Kaplica św. Jacka powstała prawdopodobnie przed 1669 r., kiedy wzmiankowane są już uroczystości ku jego czci. Ostrożnie można założyć, że wzniesiono ją w XVII w. na fali kontrreformacji. Choć forma architektoniczna kaplicy nie jest znana, to fakt, iż ustawiono ją jako budynek wolno stojący, wskazuje, że mogła swoją architekturą i proporcjami nawiązywać do popularnych w tym okresie domków loretańskich i kaplic kalwaryjnych.

³⁵ P. Samól, *Architektura kościoła poddominikańskiego*, s. 193.

trzy ostrołuczne okna³⁶. Podwyższono wówczas również dostawioną do niej wieżyczkę schodową (zapewniającą dostęp na poddasze nawy południowej). Rozbiórka krążganków umożliwiła doświetlenie wnętrza kościoła dzięki przekuciu dwóch z pięciu gotyckich nisz w ścianie północnej świątyni.

Nie najlepszy stan techniczny kościoła oraz niewielkie możliwości finansowe gminy ewangelickiej wpływały na zakres i formę prac budowlanych realizowanych na terenie założenia poddominikańskiego. Od lat 40. XIX wieku nie korzystano już ze wzorców klasycystycznych (wykorzystanych jeszcze w przypadku tympanonu nad kruchtą czy pierwszego projektu pastorówki w miejscu zachodniego skrzydła klasztoru), ale wznoszono obiekty jak najtaniej, z wykorzystaniem wtórnie użytych cegieł rozbiórkowych. Dużą wartość źródłową ma rysunek elewacji południowej kościoła z 1850 roku³⁷. Poza udokumentowaniem wyglądu gotyckich maswerków w nawie bocznej i prezbiterium pokazuje on wygląd kruchty (po przebudowie z lat 40. XIX wieku), pierwotnej (bezstylowej) zakrystii oraz barokowej sygnaturki. Niedługo potem ta ostatnia została zlikwidowana³⁸, co tłumaczyć można zarówno purystycznym podejściem do gotyckiej architektury świątyni, jak i brakiem środków na jej remont.

Od końca lat 70. XIX wieku kościół śś. Piotra i Pawła konsekwentnie regotyżowano. W pierwszej kolejności konieczne było zabezpieczenie podmywanej przez wodę opadową ściany południowej kościoła. W tym celu wykonano naprawę zewnętrznego lica przyziemia ściany, wykopano wzdłuż ściany rynsztok oraz postawiono nowe ogrodzenie terenu kościoła od strony ulic Kościelnej i Wodnej³⁹. Zabezpiecze-

³⁶ Muzeum Ziemi Chełmińskiej, tzw. Teka Heisego (bez sygn.); J. Heise, op. cit., s. 56. Rysunek załączony w katalogu J. Heisego powstał w ramach przygotowywanej przez niego dokumentacji obiektów ok. 1881 r. P. Birecki, op. cit., s. 105–106, sugeruje, jakoby „w 1847 r. (...) wzniesiono rzezoną neogotycką kruchtę w miejscu poprzedniej, barokowej, wykorzystując rysunek Augusta Sollera, uwzględniający uwagi Ferdinanda von Quasta”. Wcześniej jednak twierdzi, że po przejęciu kościoła przez ewangelików zmian w jego architekturze dokonano, „wznosząc nową kruchtę wg projektu von Salzmann, pod nadzorem A. Sollera” (s. 82). Być może przebudowa kruchty w latach 40. XIX w. odbyła się pod wpływem neogotyckich form proveniencji włoskiej stosowanych przez A. Sollera, chociaż raczej bez jego udziału. Skoro jednak architekt zmarł już w 1853 r., to przypisywanie mu wpływu na formę neogotyckiego sterczynowego szczytu wzniesionego prawie 40 lat później jest nieporozumieniem.

³⁷ APM, sygn. 181/IIA/132, k. 437–438, 441–442. Przedarte połówki rysunku elewacji zostały złożone i włączone do poszytu.

³⁸ M.G. Zieliński, A. Soborska-Zielińska, op. cit., s. 61. Na zamieszczonej tam panoramie Chełmna z 1859 r. widoczna jest jeszcze sygnaturka.

³⁹ APM, sygn. 181/IIA/146, k. 78, 285. Pierwszy projekt wykonano i kosztorysowano w 1874, drugi w 1876 r.

nie budynku pozwoliło na dalsze prace wewnątrz świątyni⁴⁰, a także rozpoczęcie przygotowań do rozbudowy kościoła i zagospodarowanie części terenów poklasztornych należących do ewangelików.

II. 3. Plan zrealizowanych i planowanych budynków na terenie dawnego klasztoru Dominikanów w Chełmnie. Objaśnienia: A. kościół pw. śś. Piotra i Pawła; B. budynki istniejące; C. budynki projektowane; D. budynki przebudowane; 1. Nowa neogotycka zakrystia z lat 1883–1884; 2. Przebudowana neogotycka kruchta z 1892 r.; 3. Pastorówka przy ul. Wodnej z 1899 r.; 4. Kotłownia ze składem węgla z 1912 r.; 5. Projekt wieży z 1884 r.; 6. Projekt wieży z 1890 r.; 7. Projekt „drugiej” pastorówki z 1904 r.; 8. Projekt pastorówki z 1887 r.; 9. Projekt latryny z 1912 r. (rys. P. Samól).

⁴⁰ J. Heise, op. cit., s. 55, przyp. 175; ok. 1875 r. wykonano ośmioboczne zwieńczenie wieżyczki schodowej przy kruchcie zachodniej, jednoznacznie nawiązujące już do wzorców neogotyckich. W następnych latach przystąpiono do naprawy elewacji świątyni i wymiany okien z barokowych na neogotyckie. Nie zdecydowano się na rekonstrukcję maswerków płomienistych, jakie kościół miał w średniowieczu. Prawdopodobnie chciano również zamontować drugi, mniejszy prospekt organowy w prezbiterium – w tym w miejscu pierwszego okna od zachodu w ścianie północnej wykonano nawet łęk odciążający. Podobna konstrukcja została zrealizowana w latach 60. XIX w. w kościele NPM w Elblągu.

W 1882 roku mistrz budowlany Bauer wykonał projekt przekształcenia dobudówki przy południowej ścianie kościoła⁴¹. Pierwotnie aneks zawierał kaplicę chrzcielną pomiędzy niewielkim pomieszczeniem dla pastora (przy ścianie wschodniej nawy południowej) a zakrystią przy przejściu do kościoła. Przebudowany aneks składać się miał z poszerzonej (o zlikwidowane pomieszczenia pastora) kaplicy chrzcielnej, zakrystii, przedsionka, nowego pomieszczenia pastora i sąsiadującego z nim składu na węgiel. Do niedawna uważano, zgodnie z poglądem Heisego, że wcześniejsza zakrystia była barokowa⁴², jednak dokumentacja przebudowy oraz zachowane widoki wskazują, że ta niska, parterowa dobudówka nie nosiła wyraźnych cech jakiegokolwiek stylu architektonicznego, co oznacza, że mogła powstać dopiero w pierwszej połowie XIX wieku. Budowę nowego aneksu z kaplicą chrzcielną i zakrystią zrealizowano w latach 1883–1884. Kolejne prace planowano przy niej tuż przed wybuchem I wojny światowej – w 1912 roku proponowano poszerzenie zakrystii w kierunku wschodnim o przylegający do granicy działki aneks, w którym znaleźć miała się toaleta podłączona do kanalizacji sanitarnej⁴³. Tego projektu jednak już nie zrealizowano.

Główną przeszkodę w budowie dzwonnicy stanowił jej szacowany koszt⁴⁴. W związku z większą świadomością zabytkowej wartości kościoła nie proponowano przekształcenia kruchty zachodniej w wieżę, co doprowadziłoby do zniszczenia cennego szczytu nad korpusem nawowym⁴⁵, ale starano się dostawić ją z boku korpusu nawo-

⁴¹ APM, sygn. 181/IIA/129, k. 82 i n. Komplet dokumentów złożono 22 sierpnia 1882 r. (pisma zawierały plan i przekrój inwentaryzacyjny starej zakrystii, plan i przekrój projektowanej zakrystii oraz osobnym pismem szkic konstrukcyjny Kleina dotyczący założenia stropu).

⁴² J. Heise, op. cit., s. 54, przypis 171. Uważał on, że nakryta kolebką zakrystia powstała w XVII lub XVIII w. Niezrozumiała jest jego uwaga, jakoby początkowo zakrystia leżała od południowej strony prezbiterium. Być może chodziło autorowi o stronę północną.

⁴³ APE, sygn. 181/IIA/132, k. 439.

⁴⁴ Korespondencja na temat dzwonnicy była prowadzona niemal od samego przejęcia kościoła śś. Piotra i Pawła (APG, sygn. 10/2636). W latach 60. XIX w. prowadzono symulację wzięcia kilkudziesięciolietniej pożyczki na jej budowę, ale decyzja była ciągle odkładana w czasie, patrz: Archiwum Państwowe w Toruniu [dalej: APT], 69: Ewangelicka gmina wyznaniowa w Chełmnie, sygn. 609, k. 10 i n.

⁴⁵ Muzeum Ziemi Chełmińskiej, tzw. Teka Heisego. Zamiast tego już na początku lat 80. XIX w. konserwator J. Heise zaproponował wnieść niewielką otwartą kruchtę neogotycką, tak by odsłonić centralną niszę z gotyckim malowidłem Chrystusa na krzyżu. W związku z porzuceniem po 1890 r. planów wznoszenia wieży, ostatecznie zdecydowano się na dostosowanie kruchty zachodniej do funkcji dzwonnicy. Przebudowano ją w stylu neogotyckim, oblicowując nowymi ceglami o wymiarach zbliżonych do gotyckich. Kruchtę zwieńczono szczytem sterczynowym nawiązującym do znajdującego się z nim gotyckiego szczytu korpusu nawowego. Prace ukończono w 1892 r. (M.G. Zieliński, A.

wego. W 1884 roku wykonano projekt koncepcyjny wieży (swobodnie nawiązującej do dzwonnicy inkastelowanej katedry św. Jana Ewangelisty w Kwidzynie), którą zamierzano dostawić do kościoła od północy⁴⁶. Planowano oprzeć ją o jeden z barokowych filarów wewnątrz kościoła, co oznaczało konieczność rozbiórki części dachu nad nawą północną. Na zewnątrz zamierzano wykonać klatkę schodową zapewniającą dostęp zarówno do drewnianej empyry bocznej, jak i połaci dachowej nad nawą północną. Projektu nie zrealizowano, a zgromadzone środki przeznaczono w latach 1886–1887 na remont kościoła, w tym zabezpieczenie przeciwwodne ścian i przypór oraz wykonanie betonowych chodników na ceramicznej posadzce. W 1890 roku wykonano kolejny projekt budowy dzwonnicy – tym razem miała ona zostać dostawiona do nawy południowej. Murowany hełm wieży (na planie ośmioboku), w przeciwieństwie do poprzedniego projektu, nie reprezentował popularnego w Prusach tzw. *Hochmeisterstil*, ale nawiązywał do historyzujących form odwołujących się do gotyku, podobnych do stosowanych w zachodnich i południowych Niemczech (np. wieże katedr w Kolonii czy Ulm)⁴⁷. Również ten projekt nie został zrealizowany.

W latach 80. i 90. XIX wieku na terenie dawnej części gospodarczej założenia dominikańskiego (obejmującej w 1830 roku spichlerz, stajnie i wozownie) funkcjonował warsztat ciesielski, a plac po zlikwidowanym sadzie czasowo służył do składowania drewna⁴⁸. Pod koniec lat 90. XIX wieku teren składów przywrócono gminie w związku z planowaną budową pastorówki. Według pierwszej koncepcji z 1897 roku tereny na północ od kościoła miały być urządzone jako podejście do budynku, który planowano postawić na północny wschód od prezbiterium⁴⁹. Chociaż zrezygnowano z proponowanej wówczas lokalizacji, to już w 1898/1899 roku pastorówkę, według nieznacznie zmienionego projektu (w zakresie układu pomieszczeń i elewacji południowej), usytuowano bezpośrednio przy ul. Wodnej

Soborska-Zielińska, op. cit., s. 79).

⁴⁶ APT, 69: Ewangelicka gmina wyznaniowa w Chełmnie, sygn. 609, k. 91v–92; APE, 181/IIA/129, s. 314–322.

⁴⁷ APT, 69: Ewangelicka gmina wyznaniowa w Chełmnie, sygn. 609, k. 139.

⁴⁸ APM, sygn. 181/IIA/129, k.418.

⁴⁹ APM, sygn. 181/IIA/130, k. 387–388.

(gdzie stoi do dziś)⁵⁰. Do posadowienia północnej i wschodniej ściany wykorzystano prawdopodobnie pozostałości fundamentów po rozebranym w latach 30. XIX wieku zachodnim skrzydle klasztoru i przylegającej do niego przybudówki, jednak sam mur wzniesiono już z cegieł maszynowych.

Już w 1904 roku sporządzono projekt drugiej plebanii⁵¹, którą planowano postawić w głębi parceli, na północny wschód od prezbiterium. Ostatnimi pracami przed I wojną światową było wybudowanie w 1912 roku kotłowni z piecem służącym do ogrzewania kościoła i składem na węgiel. Ścianka rozdzielająca dwa pomieszczenia prawdopodobnie została posadowiona na starszym fundamencie.

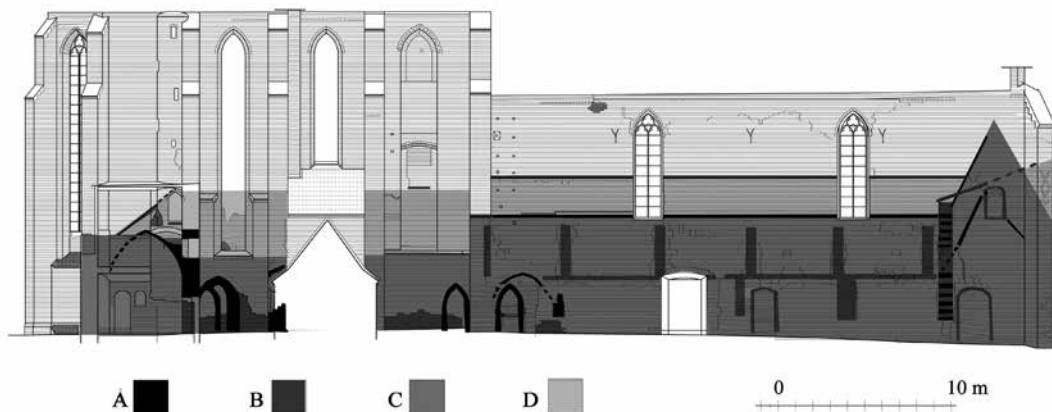
*

Badania architektoniczne kościoła autor niniejszego artykułu prowadził w latach 2010–2015⁵², jednak ich analiza pod kątem śladów rozebranego klasztoru wykracza poza zakres tamtej pracy. Ustalono wówczas, że kościół nosi ślady kilkunastu etapów i faz budowy, chociaż tylko jedna z nich wiąże się bezpośrednio z pracami budowlanymi w klasztorze – w połowie XIV wieku zlikwidowano dotychczasowe główne wejście do prezbiterium z ozdobnym pięciokokowym portalem, a zamiast niego w ścianie założono aż trzy podobne portale ozdabiające przejścia z klasztoru do kościoła.

⁵⁰ APM, sygn. 181/IIA/131, k. 154. Plan pastorówki i podejścia do kościoła od strony zachodniej.

⁵¹ APM, sygn. 181/IIA/131, k. 450.

⁵² P. Samół, *Architektura kościołów dominikańskich kontraty pruskiej w średniowieczu*, Gdańsk 2015 (mps). Promotorem rozprawy był prof. Aleksander Piwek. Obecnie jest ona w poszerzonej wersji przygotowywana do publikacji. Wstępne wyniki zostały przedstawione w artykule *Architektura kościoła poddominikańskiego...*

II. 4. Ściana północna kościoła pw. śś. Piotra i Pawła z inwentaryzacją śladów po rozebranym klasztorze Dominikanów. Objaśnienia:
A. relikty portali, sklepień, pomieszczeń i ścian gotyckich;
B. relikty portali, sklepień, pomieszczeń i ścian nowożytnych;
C. zarys zabudowy nowożytnej klasztoru z ok. 1700 r.;
D. zarys zabudowy klasztoru z ok. 1830 r. (rys. P. Samól).

Pomimo likwidacji resztek zabudowań klasztoru, restauracji i napraw lica ściany w XIX wieku, należy zauważyć, że ściana północna stanowi „negatyw”, w którym „odcisnęły się” ślady dominikańskiego *claustrum*. Mur świątyni można podzielić na dwie strefy – prezbiterium i nawy bocznej.

Do ściany prezbiterium przylega obecnie kotłownia (na wysokości drugiego przęsła chóru licząc od zachodu) oraz aneks z wieżyczką schodową (na wysokości czwartego przęsła – w miejscu gotyckiej zakrystii z XIV wieku). Lico ściany trzech przęseł (licząc od zachodu) zostało opłaszczowane przy użyciu cegieł nowych i rozbiórkowych po 1836 roku. Poszerzenie muru pozwoliło zasłonić zlikwidowane portale na wysokości pierwszego (przejście przy lektorium) i trzeciego przęsła prezbiterium (tutaj dwa: relikw rozkutego pierwotnego portalu z pięcioma uskokami oraz wstawiony w jego wschodnie ościeże mniejszego przejścia do zakrystii). Przy obecnym stanie badań nie można jednoznacznie stwierdzić, jak duża była zakrystia. Jej ślady zawiera dziś w sobie dwukondygnacyjny aneks wzniesiony z cegieł o różnych wymiarach (w tym wtórnie użytych rozbiórkowych). Powstał on poprzez

przedzielenie przestrzeni gotyckiego prezbiterium ścianą łączącą dwie przypory. Na parterze aneksu, w ścianie północnej kościoła zachowały się wnęki – regały prawdopodobnie na księgi. Jedna z nich była powiększana poprzez rozkucie – ich forma i resztki tynków wskazują, że gotycka zakrystia była użytkowana także w czasach nowożytnych. Na zachód od szafek widoczna jest pionowa spoina do wysokości ok. dwóch metrów, będąca śladem po dostawieniu poligonalnego zamknięcia chóru wschodniego do wcześniejszej budowli. Na piętrze, oprócz fragmentu łuku tarczowego i pachy po zlikwidowanym gotyckim sklepieniu, znajduje się wejście do wieżyczki schodowej oraz ślad zadasznienia. Gdy istniała zakrystia, na jej poddasze i do wieżyczki schodowej prowadziło przejście umieszczone w prostopadłej przyporze prezbiterium (między trzecim i czwartym przęsłem od zachodu). Przejście to jest jednak wtórnie wykute. Można podejrzewać, że pierwotnie zakrystia była większa, a wejście na jej poddasze odbywało się bezpośrednio ze skrzydła klasztornego (rozebranego przed inwentaryzacjami z 1830 roku). Kwestia ustalenia chronologii przekształceń opisywanego aneksu wymaga dalszych badań architektonicznych.

W przyporze północnej pomiędzy drugim a trzecim przęsłem prezbiterium (od zachodu) znajduje się fragment zamurowanej gotyckiej klatki schodowej. Prowadziła ona na piętro skrzydła gotyckiego klasztoru (dormitorium?), a po 1912 roku była wykorzystywana jako dostęp do pięterka nad piecem w kotłowni. Na wysokości pierwszego przęsła od zachodu w zamurowanym oknie założono na wysokości ok. 12 metrów łęk i konstrukcję wsporczą, która świadczy o zamiarze wzniesienia w kościele bocznego prospektu organowego. Ponieważ w końcu XIX wieku ściany prezbiterium poddano konserwacji, zachowany po rozbiorze klasztoru układ dachów skrzydła wschodniego (nowożytnego), które dostawiono na styku prezbiterium i korpusu nawowego, nie jest możliwy do rekonstrukcji przy obecnym stanie badań.

Układ zamurowanych okien w ścianie północnej prezbiterium oraz umiejscowienie pięciostokowego portalu wskazuje, że w latach 30. XIV wieku (kiedy powstał obecny chór w miejscu wcześniejszego oratorium) jedynym miejscem, w którym zabudowania klasztorne mogły stykać się ze świątynią, był fragment muru nad gotycką zakrystią. Weryfikacja położenia pierwotnego skrzydła wschodniego klasztoru (zawierającego, jak można domniemać, m.in. kapitułarz) wymagałaby przeprowadzenia badań archeologicznych. Przejście do klauzury (nakryte

łękiem odcinkowym) umieszczone było również w ścianie północnej niskiego salowego korpusu nawowego⁵³. Świadczy to o tym, że pierwotne rozplanowanie klasztoru było inne od tego znanego z planów z początku XIX wieku.

Jak wspomniano wyżej, umieszczenie obok siebie dwóch przejść przy łuku tęczowym świadczy o tym, że najpóźniej w tym czasie dostawiono tam prostopadłe do bryły świątyni skrzydło klasztoru. Ściana północna korpusu nawowego nosi ślady po krużganku – pozostałości gotyckiego sklepienia zachowały się jedynie przy zamurowanym przejściu wschodnim. Na wysokości 10 metrów znajduje się pozioma odsadzka po kalenicy pierwotnego dachu pulpituowego. Parterowy gotycki krużganek został w okresie nowożytnym podwyższony o jedną kondygnację użytkową (przedzieloną na pięć pomieszczeń/przęseł). Kalenica dachu pulpituowego została wówczas założona trzy metry wyżej. Jej położenie (nachodzące na obecne okna neogotyckie) i układ wątków murarskich dowodzą, że ściana powyżej dachu nie posiadała okien, do czasu rozkucia dwóch blend gotyckich w XIX wieku. Pośrodku muru znajduje się wejście do kościoła przekute (w miejscu gotyckiej blendy) przez ewangelików w 1841 roku⁵⁴.

Przy północno-zachodnim narożniku korpusu zachowały się ślady aż trzech przykryć zachodniego skrzydła klasztoru: po stromym dachu gotyckiego parterowego budynku szerokości krużganka (XV wiek), piętrze zbudowanym nad krużgankiem (w XVII wieku?)⁵⁵ i bardziej płaskim dachu skrzydła zachodniego po późnobarokowej rozbudowie (nachylenie dachu sugeruje, że skrzydło wznoszono nie wcześniej niż w drugiej połowie XVIII wieku). Ukośna przypora północno-zachodnia, zdobiona rąbami ułożonymi z zendrówki, dowodzi, że pierwotnie nie była ona przesłonięta przez żaden budynek. Oznacza to, że wielki wirydarz (znany z planu z 1830 roku) powstał dopiero po ukończeniu korpusu nawowego (a więc nie wcześniej niż na przełomie XIV/XV wieku).

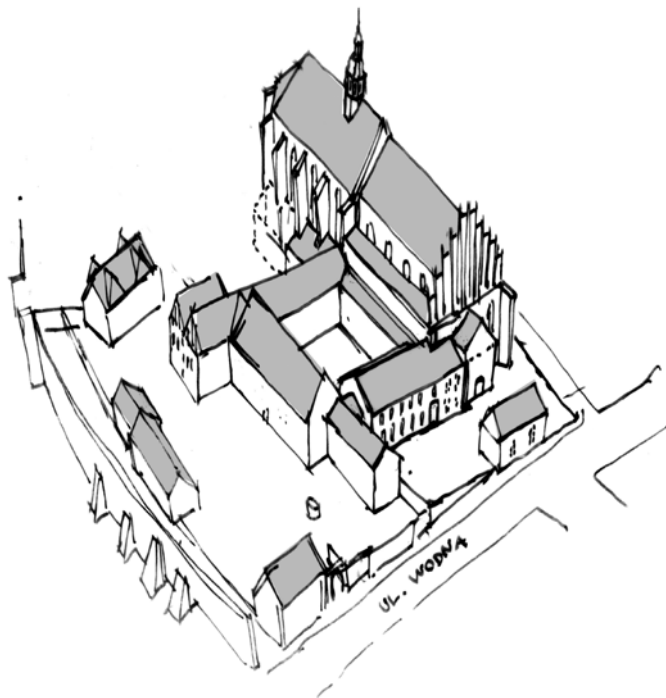
⁵³ P. Samól, *Architektura kościoła poddominikańskiego...*, s. 195–196.

⁵⁴ *Ibidem*, s. 193.

⁵⁵ Po podwyższeniu dachu wykonano również przejście z piętra na barokową emporę organową w kościele (XVIII w.) – zlikwidowaną wraz z budową obecnych organów w latach 80. XIX w.

*

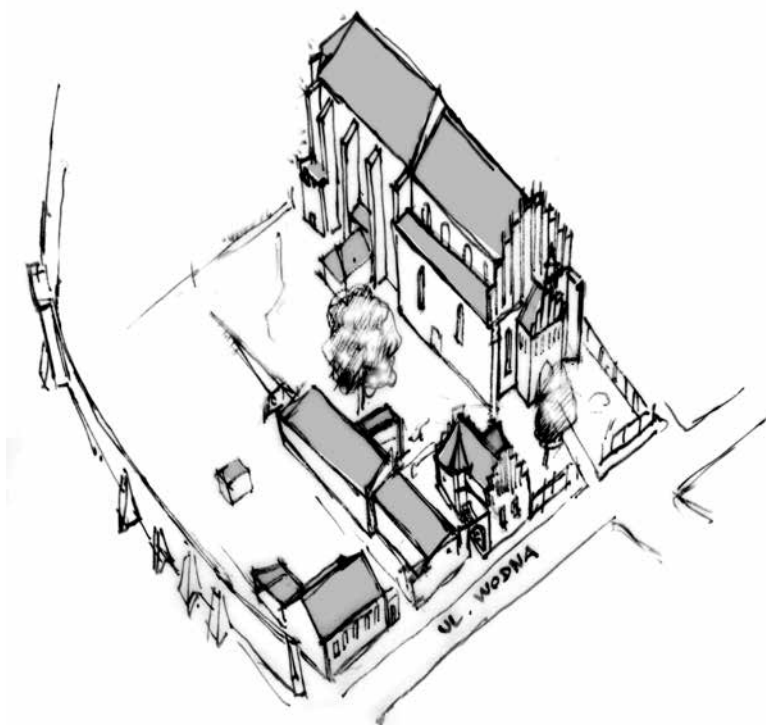
Analiza średniowiecznego układu klasztoru wykracza poza zakres niniejszego artykułu. W tym miejscu poprzestaśmy na stwierdzeniu, że nie jest znany zarys klasztoru sprzed rozbudowy obecnej świątyni w wieku XIV. Można jedynie podejrzewać, że najstarsze skrzydło klasztoru znajdowało się przy wschodniej części prezbiterium (w rejonie zakrystii) i zostało zlikwidowane nie później niż na przełomie XVIII i XIX wieku. Być może rozbiórka części nieużywanych (bądź znajdujących się w najgorszym stanie) zabudowań klasztoru zbiegła się z rozbudową skrzydła zachodniego na cele dla pozostających w Chełmnie zakonników⁵⁶. Wpływ na to mogły mieć warunki bytowe dominikanów – najstarsza część klauzury znajdowała się w cieniu wielkiej świątyni, co wpływało m.in. na zawilgocenie murów.

Il. 5. Rekonstrukcja klasztoru Dominikanów w Chełmnie wg stanu z 1830 r. (rys. P. Samól).

⁵⁶ M.G. Zieliński, *Chełmno civitas...*, s. 198. W 1772 r. klasztor liczył jedynie ośmiu kapłanów i trzech laików. Na rysunku Rüdigerera z 1776/1779 r. (*Atlas Historyczny*, nr 8 i 9) elewacja zachodnia klasztoru jest jeszcze ciągle odsłonięta. Jeśli przekaz jest prawdziwy, to można podejrzewać, że zachodni budynek klasztoru dostawiono dopiero na przełomie XVIII/XIX w. w związku z wyludnianiem się konwentu. Z tego powodu w późniejszych źródłach z okresu kasaty najmłodsze skrzydło nazywane jest „głównym budynkiem klasztornym”.

Należy zatem stwierdzić, że klasztor w przededniu kasaty (w 1830 roku) był już częściowo rozebrany. Pozostałość zakrystii była połączona aneksem z krużgankami – nie istniało już jednak samo skrzydło wschodnie. Wejście na wieżyczkę schodową odbywało się z poddasza owego aneksu. Do krużganków od północy przylegał budynek spichrza oraz dwa pomieszczenia (w 1830 roku spalone). Budynek mieszkalny dominikanów zawierał się w skrzydle zachodnim klasztoru (najlepiej nasłonecznionym). Między nim a ul. Wodną znajdował się aneks kuchenny. Przed fasadą kościoła stała natomiast kaplica św. Jacka (na północ od jej osi). Na północ od spichrza znajdowały się zabudowania gospodarcze klasztoru, które częściowo przetrwały okres kasaty i były w okresie późniejszym wykorzystywane do celów gospodarczych.

Il. 6. *Parcele po rozebranym klasztorze Dominikanów w Chełmnie – stan obecny (rys. P. Samól).*

Podsumowując, dokonywane przez ewangelików przekształcenia przestrzenne założenia dominikańskiego charakteryzowały częste zmiany koncepcji. Pomimo rozbiórki klasztoru protestanci częściowo wykorzystywali jego relikty (np. fundamenty). Początkowa ich niechęć do architektury gotyckiej (widoczna np. w bezstylowej rozbudowie kruchty zachodniej kościoła) ustąpiła w drugiej połowie XIX wieku modzie na wznoszenie form neogotyckich, uznawanych wówczas w szerokich gremiach za architekturę narodową Prus. Dobrze udokumentowanym przykładem takiej zmiany myślenia są dzieje zamku w Malborku, który pod koniec XVIII wieku miał zostać rozebrany, by ostatecznie stać się pomnikiem kształtowania myśli konserwatorskiej. W przypadku kościoła śś. Piotra i Pawła w Chełmnie pragmatyzm użytkowników kościoła i ich ograniczone możliwości finansowe spowodowały, że przekształcenia świątyni i otoczenia wokół niej nie były tak duże, jak pierwotnie planowano. Dzięki temu pozostaje on do dziś jednym z najważniejszych zabytków mendikańskich w północnej Polsce. Ponadto trzeba zwrócić uwagę, że dokumentacja wykonana przy okazji kasaty klasztoru oraz współczesne badania architektoniczne świątyni pozwalają określić zarys klasztoru w czasie jego kasaty oraz postawić hipotezy dotyczące jego przekształceń w okresie wcześniejszym. Ekstensywne zagospodarowanie terenu po rozebraniu klasztorze daje nadzieję, że dalsze, bardziej szczegółowe ustalenia będą możliwe w wyniku przeprowadzenia w przyszłości badań archeologicznych.

Summary

Dominican Monastery by the Church of St. Peter and St. Paul in Chełmno. Its Condition at the Beginning of the 19th Century and the Development of the Area after its Demolition

Although Dominicans arrived in Chełmno in the 1230s, the beginnings of their monastery remain unclear. The orders' temple was being built from the late 13th century to the turn of the 14th century, and rebuilt three hundred years later. Its history of construction is written in detail due to architectural investigations (2010–2015). That research did not contain the friary because it was demolished soon after its burning in 1830. Lack of archaeological

surveys and tentative plans of the city from the 18th and 19th century made most scholars overlook the spatial complexity of the monastery, even in the most recent publications.

This paper aims to fulfil the lack of knowledge about the final spatial form of the Dominican Monastery (from the beginning of the 19th century) and to analyze the plans and investments of Protestants who took the former friary's land after its dissolution. The author conducted interdisciplinary research joining the results of the archival query and the architectural investigation of the northern church wall. This consideration allows him to reconstruct the final form of the monastery and describe the actions conducted after its demolition. At the beginning of the 19th century, brothers lived in the new baroque western wing. There existed a rectangular cloister and the appendix with a kitchen. Before the western façade of the church, there was located the chapel of St. Hyacinth and Baroque narthex, which covered the lower parts of the Gothic church. The medieval sacristy had to be out of use before the demolition of the whole complex in the 1830s.

On the example of the Dominican complex in Chełmno, it might be observed the different politics concerning the medieval architecture in Prussia in the 19th century from neglecting its value to acceptance and attempts of protection. This paper is to build a basis for further research (particularly archaeological surveys) on the area of the former monastery.

Słowa kluczowe: dominikanie, architektura mendykancka, klasztor, badania architektoniczne, rekonstrukcja

Keywords: Dominicans, Mendicant architecture, monastery, architectural investigation, reconstruction